

Stanisław Cygan
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
ORCID 0000-0002-1108-3302

Opoczyński słowniczek gwarowy Jana Łosia (1886 r.)

Ważne miejsce w dziejach polskiej leksykografii gwarowej zajmują XIX-wieczne słowniczki pojedynczych wsi, wsi okolicznych i nieco większych obszarów Rzeczypospolitej. Były one nazywane *abecadłowymi zbiorami wyrazów ludowego języka, spisami wyrazów i wyrażań, zbiorami wyrazów ludowych, słownikami gwary ludu* (zob. np. Biela 1891; Cinciała 1998; Dembowski 1891; Gloger 1893; Matlakowski 1891, 1894; Mátyás 1891, Rzeszowski 1891, Waga 1860, Złóża 1891). Na ogół stanowiły samodzielne słowniki małych rozmiarów ułożone w porządku alfabetycznym, czasami dodatki do monografii etnograficznych poszczególnych wsi, ich okolic lub regionów. Powstawały w okresie zaborów i stawały się ważnym znakiem tożsamości narodowej. Mimo restrykcyjnej polityki zaborowej druga połowa wieku XIX była pewnym fenomenem, gdyż stanowiła okres świetnego, dynamicznego rozwoju nauk, zwłaszcza humanistycznych. Jest to zasługa w dużej mierze krakowskiego i lwowskiego ośrodka akademickiego, a także takich instytucji naukowych, jak: krakowska Akademia Umiejętności, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie, Kasa im. Mianowskiego w Warszawie, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Jak podaje Julian Krzyżanowski (1989: 1): „Ogniska te skupiały obok rzemieślników i majstrów również mistrzów naukowych, ludzi o zdumiewających zdolnościach i niezwyklej pracowitości, którzy podejmowali i wykonywali prace pionierskie o gigantycznych wymiarach, prace powierzane dzisiaj zespołom wieloosobowym. Co osobliwsza, zdarzali się wśród nich samoucy-amatorzy, swobodnie i zwycięsko atakujący ugory, przez

nikogo dawniej nie przeorywane”. Należy zwrócić uwagę na fakt, że działania instytucjonalne na rzecz nauki polskiej były wzmacniane pracą grupy inteligentów na prowincji, rzeszy amatorów, hobbystów, pasjonatów „rzeczy ludowych”, którzy wzbogacili dorobek naukoznawstwa, w tym ludoznawstwa, licznymi zbiorami regionalnymi, m.in. wspomnianymi słownikami gwarowymi (por. np. uwagi J. Krzyżanowskiego we wstępie do *Encyklopedii staropolskiej* Zygmunta Glogera: 1989: 1, także Romana Zawilińskiego: 1887: 3, Jana Karłowicza: 1871: 4).

Halina Karaś (zob. też Urbańczyk 1993), autorka pracy o dawnej i współczesnej polskiej leksykografii gwarowej, podaje, że do końca lat siedemdziesiątych XIX wieku opublikowano 22 słowniczki (Karaś 2011: 67), w latach 80. XIX wieku – 15, z kolei w ostatnim dziesięcioleciu XIX wieku (1891–1899) drukiem ukazało się aż 26 słowniczków gwarowych (Karaś 2011: 71). Bardzo duża ich część dotyczyła zbiorów leksyki gwarowej z obszaru Małopolski, w tym kilka z obszaru Małopolski środkowo-północnej¹, m.in. słowniczek Jana Łosia.

J. Łoś tak charakteryzował dziewiętnastowieczny dorobek ludoznawczy:

Materjały, zwłaszcza ludoznawcze, oddawna gromadzą się u nas w wielkiej obfitości, znać, że nie brak nam ludzi dobrej woli, którzy chętnie, jak mogą, służą nauce. [...] Materjały te jednak dla językoznawcy, historyka literatury, dziejopisa kultury i t.d., słowem dla każdego, kto chce z nich korzystać, aby na ich podstawie wnioski naukowe wysnuć, są prawdziwym morzem do wypicia – właśnie z powodu swej obfitości (Łoś 1904: 177).

W artykule podejmuję próbę spojrzenia z perspektywy leksykograficznej na regionalny zbiorek słownictwa gwarowego z obszaru opoczyńskiego z 1886 r. autorstwa Jana Łosia, wówczas 23-letniego studenta Uniwersytetu Petersburskiego. Stanowi on końcową część jego studium dialektologicznego pt. *Gwara opoczyńska*². Jest ono oparte na badaniach terenowych prowadzonych latem 1883 r. w części powiatu opoczyńskiego, leżącej między Opoczmem i Sulejowem, przeważnie we wsi Mikołowice (obecnie Mikołowice, wieś w woj. łódzkim, pow. opoczyński, gm. Mniszków). Motywacją do

¹ Wymieńmy takich regionalnych badaczy obszaru kieleckiego: ks. Władysław Siarkowski (1840–1902), amator archeolog, dialektolog, etnograf; Zygmunt Wasilewski (1865–1948), prawnik, publicysta, polityk, krytyk literacki; Wacław Józef Jaskłowski (1877–1937), regionalny amator heraldyk, historyk, prawnik, publicysta; Jan Łoś (1860–1928), polonista, sławista, historyk języka, syntaktolog. Dodajmy także działalność Oskara Kolberga (1814–1890), muzykologa, etnografa, folklorysty. Por. dane bibliograficzne zawarte w Bibliografii.

² Jest to pierwsza praca dialektologiczna poświęcona Opoczyńskiemu; zob. później: Cygan 2018a, Cygan 2018b, Cygan 2020a, Jaros 2001, Kamińska 1956, Szymczak 1966.

zamieszczenia tego słowniczka są też uwagi autora o gwarze i jej powiązaniach z obszarami sąsiednimi:

Być może, że zbyt szerokie dałem nazwanie gwarze, której właściwości podaję w swęj pracy, niewiem, czy z drugiey strony Opoczna mówią zupełnie tak samo, jak z tęg, to jednak wiem z pewnością, że w ogólnych zarysach gwara ta ma daleko szersze granice, niż granice parafii lub nawet powiatu, albowiem ludność prawie całej gubernii radomskiey i znaczne części piotrkowskiey jednę można powiedzieć gwary używa (Łoś 1886: 147).

Słowniczek, ułożony w porządku alfabetycznym, poprzedzony charakterystyką fonetyczną gwary opoczyńskiej (*Głosownia*. 1. *Samogłoski* (s. 148–163), *Spółgłoski* (s. 164–171), *Z nauki o formach* (1. *Urabianie tematów*: s. 171–175; 2. *Deklinacya*, s. 175–180), *Dodatek* (s. 180); *Składnia* (s. 181–182), *Słownik* (s. 182–190), został wydany w 1886 r. Zawiera on najstarszą, XIX-wieczną, warstwę leksyki gwarowej z terenu pogranicza małopolsko-mazowieckiego, z regionu opoczyńskiego. Ze względu na liczbę haseł słownikowych jest to słownik małych rozmiarów (liczy 351 wyrazów³), a z punktu widzenia zasięgu geograficznego ma zasięg regionalny i lokalny⁴. Jan Łoś, wówczas student, później wybitny językoznawca, nie miał zbyt dużo wzorów prac dialektologicznych. Dlatego nie mógł skorzystać z wielu opisów leksykograficznych, stąd sposób definiowania wyrazów gwarowych nieco odbiega od XIX-wiecznej praktyki leksykograficznej. Nadmienmy, że dialektologia jako dyscyplina naukowa była wówczas u źródeł, krystalizowały się jej naukowe podstawy.

W sposobie opisu leksykograficznego posługuję się wzorcem stosowanym w innych moich artykułach na temat XIX-wiecznych słowniczków gwarowych, odwołując się do pojęcia makro- i mikrostruktury słownikowej (zob. hasła: „makrostruktura”, 2020: 179; „mikrostruktura”, 2020: 185–187; red. M. Bielińska 2020 i uwagi w przypisie nr 5).

³ Nadmienmy, że jeden wyraz hasłowy *pryvrzyć* jest powtórzony w słowniczku. Do liczby 351 włączono też wyrazy tworzące ciągi synonimiczne. Trzeba by dodać jeszcze 9 wyrazów, które znajdują się w hasłach szeregowych.

⁴ K. Woźniak (2000: 18–19) wśród różnych źródeł leksykograficznych wymienia: 1. duże słowniki osobno wydane drukiem, 2. wiele mniejszych słowników i słowniczków gwarowych drukowanych w czasopismach i opracowaniach monograficznych, 3. dużej i średniej wielkości słowniki rękopiśmienne, 4. samodzielne atlasy gwarowe. Jego zdaniem (Woźniak 2000: 22), ze względu na zasięg geograficzny można słowniki gwarowe poklasyfikować następująco: ogólnogwarowe – dotyczące obszaru wszystkich polskich dialektów; dialektalne – obejmujące cały dialekt; regionalne – dotyczące większych zwartych części dialektów lub ich pogranicza, np. Kielecczyzna, Podkarpacie, Ostródzkie, Warmia i Mazury; lokalne – mniejsze od regionu, np. słowińskie, ok. Podegrodzia albo odnoszące się do pojedynczych wsi, jak: Domaniewek, Dzierżysławice, Podróżna, Więciórka. Nieco inny podział zastosowała H. Pelcowa (Pelcowa 2003).

A. Makrostruktura słowniczka ⁵

Na jakość praktyki leksykograficznej J. Łosia ma wpływ popularnonaukowy charakter słowniczka oraz fakt, że jest to wówczas owoc pracy studenta, wyraz jego młodzieńczej pasji ludoznawczej, znamiennej dla studiującej wówczas młodzieży.

1. Układ haseł

Układ haseł w słowniczku jest alfabetyczny, choć niekiedy ten porządek jest nieprzestrzegany, por. np. zapisy: *cudok*, *cugle*, *ćurkem*, *cwałem* (s. 183), *ńe dzivota*, *dzvono*, *dzińka* (s. 183), *mendel*, *ńeńva*, *ńedny* (s. 185), *fornal*, *fosman*, *flaki* (s. 183), *mitręzny*, *miśnik* (s. 185), podobnie: *paceśny*, *paćkać*, *řax*, *řasta*, *pakować* (s. 186), *polepa*, *półkosek*, *v pótodveceř*, *pońetla*, [...] *póno*, *popyxadło* (s. 187). Hasła na litery L, Ł zostały włączone do jednej grupy (s. 185) zamiast rozdzielnie: *ładować*, *ładra*, *łatopeř*, *łata* (s. 185); podobnie jest z wyrazami hasłowymi na literę Ś (są razem z wyrazami na literę S), np.: *ścernisko* (s. 188), *ślaban* (s. 188), *śmigły* (s. 188), *śmixy* (s. 188) – łącznie 14 wyrazów. Na niekonsekwencje w zapisie liter w-v wskazuje tylko jeden zapis: *prećiwny* [ale np. *latovać še*, *likovać* (s. 185), *převodźić*, *přyvřyc*, *řlatva* (s. 187)].

Autor studium dialektologicznego nie omawia zasad zapisu wyrazów hasłowych, a – jak widać – transkrypcja fonetyczna rzutuje na porządek haseł. Szczegółowe wyjaśnienia znajdują się w opisie systemu fonetycznego gwary. Można jednak dokonać rekonstrukcji tego systemu zapisu: *ř*: b miękkie: *drořazg* (s. 183); *ń*: *akuratńe* (s. 182), *ńedojda*, *ńemrava*, *ńezguła* (s. 186), *w ocymińu* (s. 186), *safarńa* (s. 188); *ś*: *śedzić* (s. 188), *gąśorek*; *ķ*: k miękkie: *baķerovać* (s. 182), *na baķer* (s. 182), *ćurkem* (s. 183), *ķepski* (s. 184), *ķeby* (s. 184), *kroķev* (s. 185), *kuķetka* (s. 185), *x* (*ch* – bezdźwięczne, *h* – h dźwięczne ⁶): *xarkać*, *xarłak* (s. 183), *xarmider*, *xuźdać*, *harować* (s. 184), *dyxavicny* (s. 183–184), *śmixy* (s. 188); *ř* – m miękkie: *ńedny*, *ńeńva* (s. 185); *ř*: p miękkie: *łatopeř* (s. 185), *řax* (s. 187), *řasta* (s. 187); *v*: spółgłoska wargowo-zębowa, odpowiednik dźwięczny *f*: *dovolna*, *dvojaki*, *křyv*

⁵ Pojęcie makro- i mikrostruktury słownika przyjmuję za P. Żmigrodzkim (2003b: 52). Zob. także elementy dotyczące makrostruktury i mikrostruktury słowników w pracy W. Miodunki (1989: 255–256). Makrostruktura słownika to wzajemny układ jego artykułów hasłowych (alfabetyczny, gniazdowy lub pojęciowy, problemy hasłowania, tzn. różnych typów haseł, hasła i podhasła. Mikrostruktura zaś to wewnętrzna struktura artykułu hasłowego, a więc wyodrębnienie jego obowiązkowych składników, określenia ich kolejności i sposobu realizacji. Artykuł hasłowy, in. hasło, to wyodrębniona graficznie jednostka opisu słownikowego rozpoczynająca się od wyrazu hasłowego i stanowiąca sekwencje ściśle określonych elementów. Słownik to zbiór artykułów hasłowych ułożonych w określonym porządku.

⁶ Ta zasada zapisu nie jest przestrzegana.

(s. 185), *ŷ* – *v* zmiękczone: *xŷerutać* (s. 184), *knoŷe* (s. 184), *poŷetřny* (s. 187), *veŷór* (s. 189), *ŷexeć* (s. 189); *ř* (rz): *křta*, *křykać*, *křyna*, *kuřajka* (s. 185), *latopeř* (s. 185); *pomřýć* (s. 187), *přŷvřýć* (s. 187), *zanadře* (s. 190).

W zapisie wyrazów hasłowych znajduje potwierdzenie asynchroniczna wymowa nosówek: *ę* jako *en*, *em*, np.: *cembřyna* (s. 182), *jęncmónycsko* (s. 184), *naręncsko* (s. 186), *ńedotęnga*: *ńezdara*: *ńezguła* (s. 186) [odstępstwo: *kręty vēty*; (s. 185)], *q*: jako *qńić*, *qnd*, np.: *buxnqńić* (s. 182), *cupnqńić* (s. 182); *na uřqnd* zrobiony (s. 189). Natomiast przed spółgłoskami szczelinowymi mamy typ wymowy synchronicznej: *gqřorek* (s. 183), *pavqz* (s. 187), *povęska* (s. 187).

Formy prejotowane zapisano przez *j* na początku wyrazu: *jínaksy*, *jínsy*, *jino* (s. 184), a labializowane przez *u* we frakcji górnej, np. *uobłapić*, *uobora* (s. 186), *uodměńec* (s. 186), *uocepiny* (s. 186), *uojcove* (s. 186).

Z kolei znak graficzny *á* zastosował autor słowniczka dla zapisu *a* pochylonego (ścieśnionego): *biják* (s. 182), *čelná krova* (s. 182), *mlicák* (s. 186), *kopák* (s. 185), *noxál* (s. 186), *páx* (s. 187), *sagán* (s. 188), *vága* (s. 189); *ó* dla *o* pochylonego: *kómasy* (s. 184), *kómornik* (s. 184), *kónicynisko* (s. 184), *póno* (s. 187), *sodóma* (s. 188). Jest też zapis *e* pochylonego jako *è*: *cudžem swojèm* (s. 182).

2. Zasady hasłowania

Wyraz hasłowy tworzą zarówno pojedyncze wyrazy, jak i związki wyrazowe, w tym frazeologizmy. Niekiedy w jednym ciągu umieszczone są dwa (rzadko trzy) wyrazy hasłowe (hasła szeregowe), np. *jínaksy*, *jínsy*: inny⁷ (s. 184), *kajś*, *kajśik*: gdzieś (s. 184), *kej*, *kejś*, *kejsik*: kiedy, niegdyś (s. 184), *póty*, *potyk*, *potyla* dotąd (s. 187), *stajńe*, *staje*: miara nieokreślona od 50 do 60 kroków (s. 189), *swoják*, *swák*: krewniak (s. 189), *zabić rozbić še*: upaść (s. 190); raz jest wariant fonetyczny: *śnić śnieć*: spru(!)chniałe ziarno w kłosie (s. 188).

Czasami stanowią je frazemy i związki frazeologiczne: *babka prosoná* (s. 182), *łoński rok* (s. 185), *kaplate usy* (s. 184), *kręty vēty* (s. 185), *za přeszkode* być (s. 187), *já nie od tego* (s. 186), *na baťyku xodzić* (s. 182), *tyl co praře*: dosyć (s. 187); inne uwagi poniżej o związkach frazeologicznych.

⁷ Uwagę zwraca sposób zapisu definiowania wyrazów po dwukropku zamiast standardowego ujęcia w postaci apostrofu definicyjnego, czyli tzw. „łapek”. Nie mieści się on w przyjętych zwyczajowo zasadach i może utrudniać odróżnianie znaczeń od wyrazów hasłowych. W pięciu artykułach hasłowych definicja nie jest poprzedzona dwukropkiem, np. *na bańer* (s. 186), *do cysta* (s. 183), *delnica* (s. 183), a dwóch wyrazów jest umieszczona po średniku: *ładować* (s. 185), *uoxrańić* (s. 186).

B. Mikrostruktura słowniczka

Jak wspomniano, XIX-wieczne słowniczki gwarowe były często tworzone przez inteligentów na prowincji, nieprofesjonalistów, nieposiadających językoznawczego przygotowania, lub studiującą młodzież, m.in. przez Jana Łosia. W omawianych słownikach spotykamy różne sposoby definiowania wyrazów hasłowych. Oto wybrane przykłady:

1. Definicje realnoznaczeniowe

Definicja realnoznaczeniowa polega na wyjaśnieniu treści znaczeniowej hasła bez odwoływania się do jego budowy słowotwórczej: *akurat*: zupełnie tak samo (s. 182), *bartóg*: słoma zużyta, śmiecie (s. 182), *bojovisko*: część stodoły między wrotami, na przestrzał, z podłogą z gliny gdzie zboże młóć (s. 182), *bonować*: rządzić cudzemu jak swojemu (s. 182), *cepy*: narzędzie do młócenia zboża, złożone z dwu kijów: krótszego bijak i dłuższego: dżerzak (s. 182), *cvoraki*: dom dworski dla służby składający się z czterech mieszkań (s. 183), *duga*: coś w rodzaju żórawia do podnoszenia wiązek siana wysoko na stóg (s. 183), *grochovcysko*: pole na którym rośnie groch (s. 183), *xliv*: stajnia dla nierogacizny (s. 184), *kijánka*: kawałek grubiej deski z rączką do prania bielizny; młoda żaba (s. 184), *kobętka*: (1) deminat. od kobęta; (2) trzy snopki na polu ułożone jeden za drugim wzdłuż dla wyschnięcia (s. 184), *kopystka*: drewniana wążka deszczka oblana smołą z piaskiem do gładzenia kosy, po naostrzeniu jej na osełce (s. 185), *kopák*: widły zakrzywione do zrzucania nawozu na polu (s. 185), *miśnik*: naczynie drewniane, w rodzaju balii na trzech wysokich nogach, w którym myją się naczynia kuchenne (s. 185), *olendry*: kolonija, niegdyś na prawach czynszu zostająca (s. 186), *pońetła*: gałgan przywiązany na kiju do wymiatania węgla z pieca w którym chleb pieką (s. 187), *powęska*: kawałek płótna używany do cedzenia mleka (s. 187), *rzysko*: pole po sprzątnięciu zboża; ogólna nazwa dla żytniska, owsiska, jęczmionczyska i pszeniczyska (s. 188), *somšek*: miejsce w stodole gdzie się składa zboże w snopach (s. 189), *stravne*: pieniądze dane służącemu na wyżywienie się w mieście (s. 189).

2. Definicje synonimiczne

Tych definicji jest kilkanaście w opisywanym słowniczku. Z punktu widzenia definiowania jednostek językowych – jak zauważa P. Żmigrodzki – definicje synonimiczne nie stanowią właściwego sposobu eksplikacji znaczenia wyrazu:

Przed wszystkim nie ma w nich wyjaśniania znaczeń, ale tylko wyliczenie wyrazów bliskoznacznych w stosunku do definiendum. Parodoksalnie, z reguły nie

spełniają one warunku równoważności semantycznej definiensa i definiendum, gdyż wyrazy umieszczane w definiensie rzadko są dokładnymi równoznacznikami definiowanego (Żmigrodzki 2003: 88).

Oto one: *babrać*: mazać (s. 182), *bolok*: wrzód (s. 182), *xlać*: pić (s. 184), *xudok*: biedak, nieborak (s. 184), *x' erutać*: chwiać (s. 184), *cyckać*: ssać (s. 183), *duxem*: szybko (s. 183), *flaki*: wnętrznosci (s. 183), *fornal*: woźnica (s. 183), *fosman*: woźnica (s. 183), *furman*: woźnica (s. 183), *fuzyjá*: strzelba (s. 183), *gnát*: kość (s. 183), *góra*: strych (s. 183), *křyna*: kruszyna (s. 185), *kuřajka*: brodawka (s. 185), *likovać*: leczyć (s. 185), *mlicák*: gołowás (s. 186), *modrák*: bławatek (s. 186), *mory*: niecierpliwość (s. 186), *ńedojda*: *ńemrava*: *ńedotęga*: *ńezdara*: *ńezguła*: niedołęga (s. 186); *skuški*: twardy, zleżały (s. 188), *svoják*, *svák*: krewniak (s. 189), *švitátek*: zwitek, garstka, kłak (s. 189), *vágovać še*: wahać się, ceremonijować się (s. 189).

3. Definicje zakresowe

Definicje zakresowe określają zakres desygnatów, do których odnosi się objaśniany wyraz hasłowy: *čurkem*: bez przerwy (o płynach), *gavořýć*: o niemowlęciu (s. 183), *gdakać*: o kurze wydającej głos (s. 183), *xleptać*: pić (o zwierzętach) (s. 184), *jary*: o zbożu, które się sieje na wiosnę (s. 184), *kapcon*: oszust, zwykle o żydach (!) (s. 184), *latovać še*: o pociągu płciowym krowy (s. 185), *láxać še*: toż o świni (s. 185), *migotać še*: o nierównym świetle (s. 185), *pacešny*: (o płótnie) gruby (s. 186), *paprosyć*: wyjmować wnętrznosci (o ptakach), *rexotać*: wydawać głos (świnie i żaby) (s. 188).

4. Definicje niepełne

Kilka wyrazów gwarowych zawiera zbyt ogólną, za szeroką, mało precyzyjną, definicję, bez wskazania cech charakterystycznych desygnatu lub wyraz podany w definiensie nie jest objaśniony w słowniku: *mendel*: 15 (s. 185), *měřva*: nawóz (s. 185), *kukełka*: bułka (s. 185), *osełka*: brusek do ostrzenia (s. 186) – brak definicji wyrazu *brus* /*brusek*, *řežbić*: być rzezakiem – brak definicji wyrazu *rzezak* (s. 188), *sodóma*: burza (s. 188).

Wśród informacji, które stanowią komponent artykułu hasłowego, są dość skąpe **informacje gramatyczne**. Odnoszą się one do rodzaju gramatycznego wyrazów gwarowych: *knoŋe* (neutr): końce słomy użętej i złożonej w snopek (s. 184), *krokev*: (fem.) belka na której opierają się łąty (s. 185).

Raz pojawił się wyraz w kontekście: *xybić*: omylić np. zboże xybiło latoš (s. 184).

W słowniku autor zamieścił także **związki frazeologiczne**: *na bałyku xodzić*: czołgać się na rękach (s. 182), *z daŋen davna*: od dawna (s. 183), *ja ńe od*

tęgo: nie jestem niechętny (s. 186), *za přeskomom być*: nie podobać się (s. 187), *pazury mić do šebe a nie od šebe*: pamiętać o swój korzyści (s. 186), *šmixy robić*: dokazywać, figlować (s. 188), *tylę co praře*: dosyć (s. 187), *na uręnd zrobiony*: dobrze, mocno (s. 189).

Nieliczny jest **system odsyłaczy**. Odnoszą się one do trzech haseł słownikowych: *kozik*: nożyk składany ob. cyganek (s. 185), *zanadře*, por. pazucha (s. 190) – brak słowa *pazucha*, *rycon* ‘grube drewno na przodzie wozu, poruszałne, w które wkładają się kłonicę’, ob. kłonicę (s. 188).

Podsumowanie

Charakteryzowany przeze mnie pod względem leksykograficznym opoczyński słowniczek gwarowy, będący wynikiem badań terenowych społecznika, studenta Jana Łosia, jego ludoznawczych zainteresowań regionalnych, lingwistycznych, choć stanowi niewielką część XIX-wiecznego dorobku naukowego, to jest nie tylko doskonałym źródłem do historii badań gwar Małopolski zachodniej i terenu pogranicza (i gwar polskich w ogóle), ale także umożliwia poznanie warsztatu leksykograficznego jego twórcy. O jego ważności decyduje to, że jest źródłem dokumentacji wyrazowej ważnych polskich opracowań dialektograficznych: *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza⁸, *Małego Atlasu Gwar Polskich* (red. Nitsch, Karaś 1957–1970), nowego *Słownika gwar polskich* przygotowywanego przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie. Słowniczek ten, podobnie jak inne amatorskie XIX-wieczne słowniczeki gwarowe, pozwala ustalić, które wyrazy należą do starszej warstwy gwar północnomałopolskich. Jest on także doskonałym źródłem do badań porównawczych, badań zmian leksykalnych w przestrzeni czasowej⁹, do czego dobrze może służyć opracowany przeze mnie po 132 latach *Słownik gwary opoczyńskiej* (Cygan 2018b).

⁸ Za wzbogacenie *Słownika gwar polskich* wielce pożytecznymi przyczynkami J. Karłowicz złożył podziękowania m.in. J. Łosiowi: *Słownik gwar polskich*, ułożył Jan Karłowicz, Kraków 1900, A do E, *Przedmowa do Słownika*, s. 2.

⁹ Zwróćmy uwagę na fakt, że porównanie wyrazów jaksickich Z. Wasilewskiego z wyrazami z sąsiedniej wsi odległej 1 km od wsi Książnice Wielkie, rodzinnej wsi autora artykułu *Co z tego pozostało? (o pewnej gwarze po stu latach)*, W. Kupiszewskiego (Kupiszewski 2011), pozwoliło uchwycić zmiany w słownictwie po 100 latach: są tu wyrazy „wyszłe” z użycia, ginące (gasnące) słowa – i wyrazy, które przetrwały do dziś: jednostki, które zaginęły, stanowią 22%, jednostki, w których zaszły zmiany – 31%, jednostki, które pozostały bez zmian – 47%.

Bibliografia

- Biela J., 1891, *Spis wyrazów zebranych we wsi Żarnówce nad Skawą*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 374–384.
- Cinciała A., 1998, *Słownik dyalektyczny Księstwa Cieszyńskiego z dodatkiem przysłówów i frazeologii*, Wisła.
- Cygan S., 1997, *Stan badań nad gwarami kieleckimi*, [w:] *Tradycja badań dialektologicznych w Polsce. Księga referatów z sesji językoznawczej w Olsztynie*, red. H. Sędziak, Olsztyn, s. 102–118.
- Cygan S., 1998, *Ksiądz Władysław Siarkowski (1840–1902) jako dialektolog-amator*, [w:] *Studia językoznawcze. Praca zbiorowa*, red. W. Kupiszewski, Kielce–Warszawa, s. 97–106.
- Cygan S., 2002, *Gwara w pracach etnograficznych Zygmunta Wasilewskiego*, [w:] *Zygmunt Wasilewski — polityk — krytyk — regionalista*, red. M. Meducka, Kielce, s. 145–160.
- Cygan S., 2003, *Materiały etnograficzne z okolic Pińczowa księdza Władysława Siarkowskiego jako źródło do badań nad gwarami polskimi*, [w:] Ks. W. Siarkowski, *Materiały do etnografii ludu polskiego z okolic Pińczowa*. Do druku przygotowali K. Bracha, B. Wojciechowska, L. Michalska-Bracha, Kielce, s. LXXIII–XC.
- Cygan S., 2005a, *Ludoznawcze zainteresowania kieleckiej inteligencji*, [w:] *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, Kielce, s. 11–27.
- Cygan S., 2005b, *Jan Łoś jako językoznawca*, [w:] *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, red. M. Meducka, Kielce, s. 307–319.
- Cygan S., 2015, *Trzy dziewiętnastowieczne małopolskie słowniczeki gwarowe*, „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 7–23.
- Cygan S., 2018a, *Gwara w świadomości mieszkańców wsi (na przykładzie Kielecczyzny i Opoczyńskiego)*, [w:] *Język a kultura*, t. 28: *Świadomość językowa w ujęciu antropologiczno-kulturowym*, red. A. Burzyńska-Kamieniecka, Wrocław, s. 25–43.
- Cygan S., 2018b, *Słownik gwary opoczyńskiej*, Opoczno (+CD).
- Cygan S., 2020a, *Miejsce gwary opoczyńskiej w lokalnej prasie (na przykładzie kieleckich „Przemian”)*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” XV, s. 50–66.
- Cygan S., 2020b, *Dziewiętnastowieczne słowniczeki gwarowe księdza Władysława Siarkowskiego z perspektywy leksykograficznej*, „Gwary Dziś” XII, s. 220–245.
- Dembowski B., 1891, *Spis wyrazów i wyrażeń używanych na Podhalu jako uzupełnienie poprzednich zbiorów*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 301–317.
- Gloger Z., 1893, *Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim*, „Prace Filologiczne” IV, s. 795–904.
- Jaros I., 2001, *Gwary opoczyńskie na tle językowego pogranicza Małopolski i Mazowsza*, Łódź.
- Kamińska M., 1956, *Uwagi o rozwoju gwary opoczyńskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ETN” IV, s. 55–60.
- Karaś H., 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.

- Karaś H., 2012, *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe jako przedmiot badań językoznawczych*, „Poradnik Językowy”, z. 1, s. 55–64.
- Karłowicz J., 1871, *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, Warszawa.
- J. Kaś, 2014, *Gwara w słowniku gwarowym*, [w:] *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia*, red. M. Rak, K. Sikora, Kraków, s. 23–31.
- Kupiszewski W., 2011, *Co z tego pozostało? (O pewnej gwarze po stu latach)*, „Prace Filologiczne” LXII, s. 155–162.
- Krzyżanowski J., 1989, *Zygmunt Gloger i jego Encyklopedia staropolska*, [w:] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, ze wstępem J. Krzyżanowskiego, s. 1–16.
- Leksykografia. Słownik specjalistyczny*, 2020, red. M. Bielińska, Kraków.
- Łoś J., 1904, *Znaczenie Słownika gwar polskich*, [w:] *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*. Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”, Warszawa, s. 176–180.
- Mały Atlas Gwar Polskich, 1957–1970, t. I–XIII, red. K. Nitsch i M. Karaś, Kraków.
- Matlakowski W., 1891, *Zbiór wyrazów ludowych dawnej Ziemi Czerskiej*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 362–373.
- Matlakowski W., 1894, *Słownik wyrazów ludowych zebranych w Czerskiem na Kujawach*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” V, s. 127–147.
- Mátyás K., 1891, *Słowniczek gwary ludu zamieszkującego wschodnio-południową najbliższą okolicę Nowego Sącza (wsie: Zawada, Nawojówka, Brzeziny, Kunów, Jamnica, Poręba, Bielowice i Dąbrówka Polska)*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 318–335.
- Miodunka W., 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa.
- Okoniowa J., 2013, *Słownik gwar polskich Jana Karłowicza. Dziedzictwo. Inspiracje. Wyzwania*, „Prace Filologiczne” LXIV, s. 245–258.
- Pelcowa H., 2003, *Synonimia i wieloznaczność w słowniku gwarowym*, [w:] *Gwary Dziś. 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 203–216.
- Reichan J., Woźniak K., 2001, *Perspektywy polskiej leksykografii gwarowej*, [w:] *Gwary Dziś 1. Metodologia badań*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 33–42.
- Rzeszowski L., 1891, *Spis wyrazów ludowych z okolicy Żywca*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 353–361.
- Sobotka P., 2020, *O zasługach Jana Łosia dla polskiego językoznawstwa i kultury polskiej*, [w:] *My z Niech 4. Spuścizna językoznawców polskich XX wieku*, red. Z. Greń, K. Kleszczowa, Z. Zaron, Warszawa, s. 101–116.
- Szymczak M., 1966, *Charakterystyka gwary opoczyńskiej*, „Literatura Ludowa”, R. X, z. 2–3, s. 7–10.
- Tomaszewska E., 2015, *Oskar Kolberg i ks. Władysław Siarkowski – współpraca i wkład w dokumentację kultury ludowej Kielecczyzny*, [w:] *Ja daję właśnie materiał... O dziele Oskara Kolberga w dwusetną rocznicę Jego urodzin*, red. E. Antyborzec, Poznań, s. 329–337.
- Tyrpa A., 2015, *Językoznawstwo w Dziełach wszystkich Oskara Kolberga*, [w:] *Ja daję właśnie materiał... O dziele Oskara Kolberga w dwusetną rocznicę Jego urodzin*, red. E. Antyborzec, Poznań, s. 91–108.

- Urbańczyk S., 1993, *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*, Kraków.
- Waga A., 1860, *Abecadłowy spis wyrazów ludowego języka w okolicach Łomży, Wizny i przyległych*, „Biblioteka Warszawska” II, s. 748–760.
- Wasilewski Z., 1889, *Słowniczek wyrazów ludowych we wsi Jaksicach*, „Prace Filologiczne” V, s. 90–98.
- Woźniak K., 2000, *Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku*, [w:] *Słowańskie słowniki gwarowe*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa, s. 17–51.
- Wronicz J., 2010, *Mały słownik gwar polskich*, „Prace Filologiczne” LVIII, s. 457–469.
- Wysoczański W., 2015, *Materiały językowe w Kolbergowskim przekazie źródłowym*, [w:] *Ja daję właśnie materiał... O dziele Oskara Kolberga w dwusetną rocznicę jego urodzin*, red. E. Antyborzec, Poznań, s. 107–124.
- Zawiliński R., 1887, *O sposobie gromadzenia materyałów etnograficznych*, „Wisła” I, s. 3–8, 43–48.
- Złóża J., 1891, *Zbiór wyrazów używanych w okolicach Choczołowa*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” IV, s. 341–352.
- Żmigrodzki P., 2003a, *O kilku błędach w słownikach języka polskiego*, [w:] *Śląskie studia lingwistyczne*, red. K. Kleszczowa i J. Sobczykowa, Katowice, s. 96–103.
- Żmigrodzki P., 2003b, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.

Streszczenie

Wśród XIX-wiecznych kolekcji ludoznawczych ważne miejsce zajmują słowniczki gwarowe, w tym charakteryzowany przeze mnie pod względem leksykograficznym słowniczek opoczyński autorstwa Jana Łosia (1886). W artykule przedmiotem opisu jest zarówno jego makro-, jak i mikrostruktura. Słowniczek ten stanowi dobre źródło do badań historii języka: polszczyzny regionalnej, jej bogactwa leksykalnego i dawnej leksykografii gwarowej.

Opoczno dialect dictionary by Jan Łoś (1886)

Abstract

Among the 19th-century folklore collections, dialect dictionaries occupy an important place, including the lexicographically characterized (Opoczno dictionary by Jan Łoś (1886)). In the article, the subject of the description is both its macro- and microstructure. This glossary is a valuable source for studying the history of the Polish language, its regional varieties, lexical richness, and early dialect lexicography.

Słowa kluczowe: dialektografia, Opoczyńskie, leksyka gwarowa

Keywords: dialectography, Opoczno region, dialect lexis